

"ЗЛИТИ УКРАЇНУ З РОСІЄЮ". ЯК І ЧОМУ КРЕМЛЬ СТВОРЕНУ НИМ УСРР ЛІКВІДУВАВ

Геннадій ЄФІМЕНКО

історик, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ

21 вересня 1919-го у Москві вирішували, що робити з радянською Україною - "самостійність" УСРР стояла Кремлю кісткою в горлі.

Схема лінії фронту Червоної армії в Україні у травні-жовтні 1919-го

Проблема радянської України як такої постала перед Кремлем роком раніше. Підтримавши в 1917-му з тактичних міркувань Українську Центральну Раду та під тиском обставин визнавши створену у листопаді того ж року Українську Народну Республіку, більшовицьке керівництво було змушене вже для боротьби з УНР ініціювати створення її симулякру - совієтської (радянської) України.

Реальну українську державність більшовицькі керівники розвивати не збиралися. *"Марксисти, звичайно, ставляться вороже до федералізації і децентралізації - з тієї простої причини, що капіталізм вимагає для свого розвитку якомога більших і якомога більш централізованих держав",* - ще до

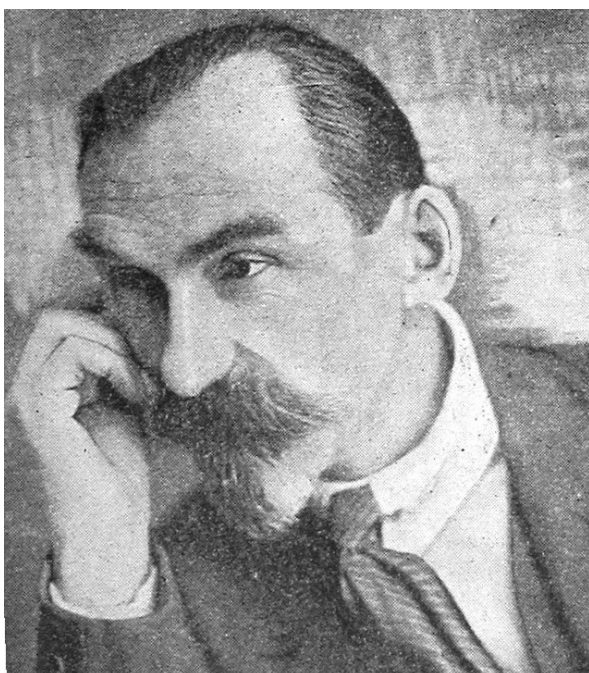
революції впевнено стверджував Володимир Ленін. У цьому питанні розбіжностей серед більшовиків не було.

В українських реаліях такий підхід тісно переплітався із поширеними і тоді поглядами, що, мовляв, росіяни і українці - то **"один народ"**. Таким чином, існування України як державного цілого суперечило програмовим засадам більшовицької партії.

Власне, створення радянського сурогату УНР було покликане знешкодити справжню українську державність. Однак справи пішли не так, як бачилося з центру. Більшовики в Україні чи то з національно-державницьких (Василь Шахрай, Микола Скрипник), чи з управлінських (Георгій П'ятаков, Андрій Бубнов), чи навіть з військових (Володимир Антонов Овсієнко, Микола Подвойський) мотивів протягом 1918-1919-рр. намагалися отримати ті реальні повноваження, які випливали з їхнього формального статусу.

Вже навесні 1918-го такі спроби викликали незадоволення Кремля. Мовляв, що вони там собі **"на Україні"** думають, хіба не розуміють, що концепт **"совітська Україна"** - то для зовнішньої картинки, для того, щоб українців та німців обдурити, а не для внутрішнього більшовицько-совітського споживання? Нарком у справах національностей Росії Йосиф Сталін на початку квітня у телефонній розмові із головою ЦВК совітів (рад) України Володимиром Затонським роздратовано кинув: **"Достатньо грали в Уряд та Республіку, здається досить, час кинути гру."**

Більшовики України натяку не зрозуміли. Мало того, дізнавшись на початку квітня 1918-го про ці слова, голова Народного секретаріату Микола Скрипник, який саме перебував у Москві на чолі делегації совітської України, заявив рішучий протест **"проти виступу Наркома Сталіна"**. Мовляв, джерело нашої влади - народ України, а не ставлення того чи іншого наркома.

Микола Скрипник

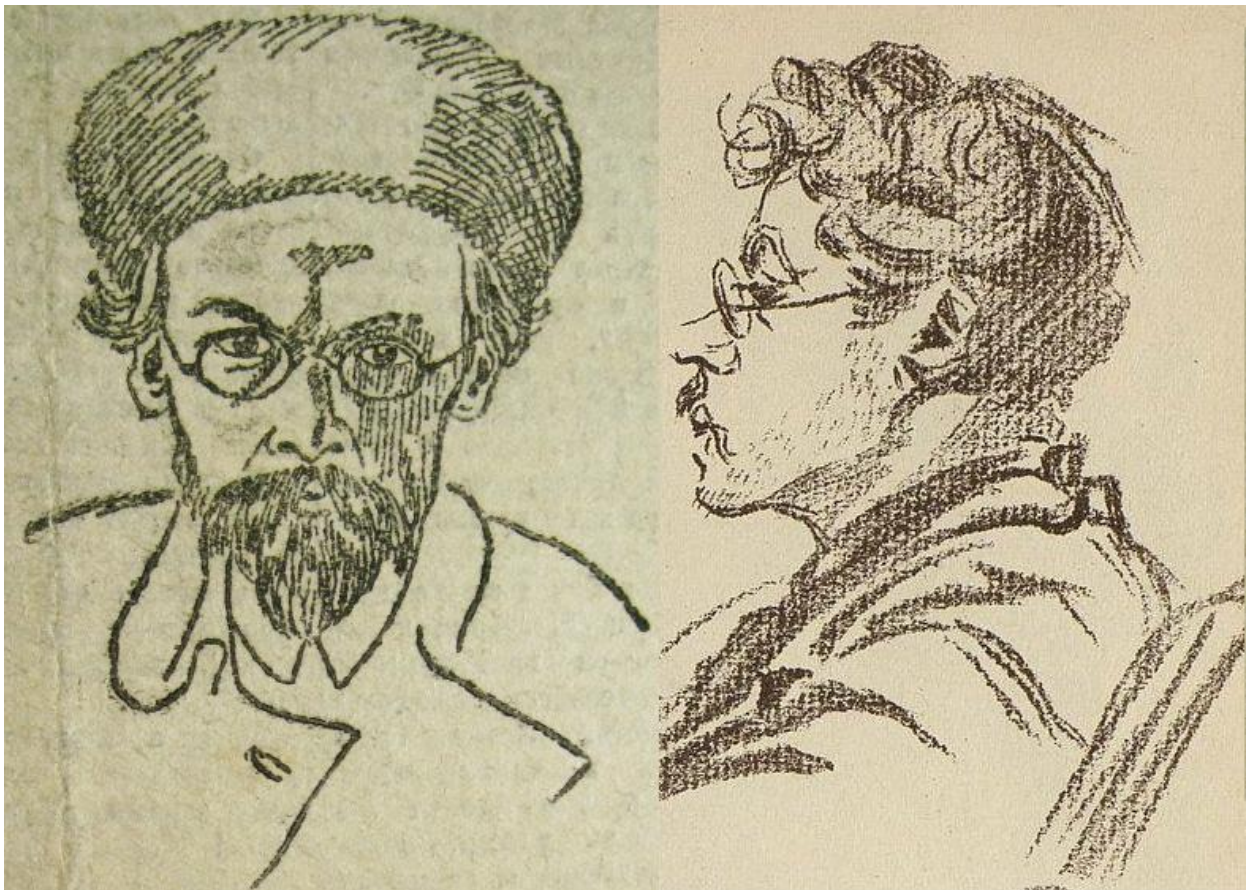
Згодом у тому ж таки квітні Таганрозька нарада більшовиків України взяла курс на створення організаційно відокремленої від Кремля КП(б)У. Та й збройний спротив німецьким військам керовані Володимиром Антоновим-Овсієнком загони продовжували під прапором совітської (радянської) України.

Реакція Сталіна не забарилася. Навесні 1918-го у телефонній розмові з Леніним він наполягав: "Потрібно як-небудь **вгамувати так звану Українську Совітську Владу**, що оголосила повстання проти імперіалізму".

Небезпеку, що несе із собою концепт "совітської України", у Кремлі усвідомили. І зробили все можливе, щоб її нейтралізувати.

Вгамовували швидко і, як тоді здавалося, успішно. Спочатку у Москві наполягли на тому, щоб новоутворювана КП(б)У була лише обласною філією РКП(б) А вже на самому установчому (він же перший) з'їзді КП(б)У остаточно розпустили Народний секретаріат - мовляв, уряд для України то є "**фікція шкідлива**". Саму ж Україну, як це засвідчували рішення I та II з'їздів КП(б)У, що відбулися у Москві відповідно у липні та у жовтні 1918 року, планували просто приєднати до радянської Росії.

Однак ситуація вкотре змінилася. Після виходу з війни Німеччини знову актуальними виявилися національні гасла. Ініціативу їх використання на користь більшовиків на себе взяли "неостаточно вгамовані" Володимир Затонський та Георгій П'ятаков.

Георгій П'ятаков (намальовано навесні 1919-го) і Володимир Затонський (намальовано у січні 1918-го)

Завдяки їхній бурхливій діяльності відновлення контролю над Україною більшовики почали із створення 28 листопада 1918 Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Місцем розташування уряду було обрано на той час українське місто Суджа (нині - Курської губернії РФ).

Радянське українське прикриття виявилось напрочуд вдалим. Воно допомогло більшовикам до квітня 1919-го захопити більшу частину України. Причому Харків було взято вже 3 січня, а Київ - 5 лютого. Вирішальну роль зіграв масовий перехід на бік більшовиків українських повстанців, які вливалися у формально українську Червону армію. Найбільшими серед них були загони під керівництвом Нестора Махна та Ничипора Григор'єва. Навіть голова Реввійськради РСФРР Лев Троцький у травні визнавав: *"Україна була очищена в короткий термін від білогвардійського-петлюрівсько-англо-франко-греко-румунської нечисті головним чином партизанськими загонами"*.

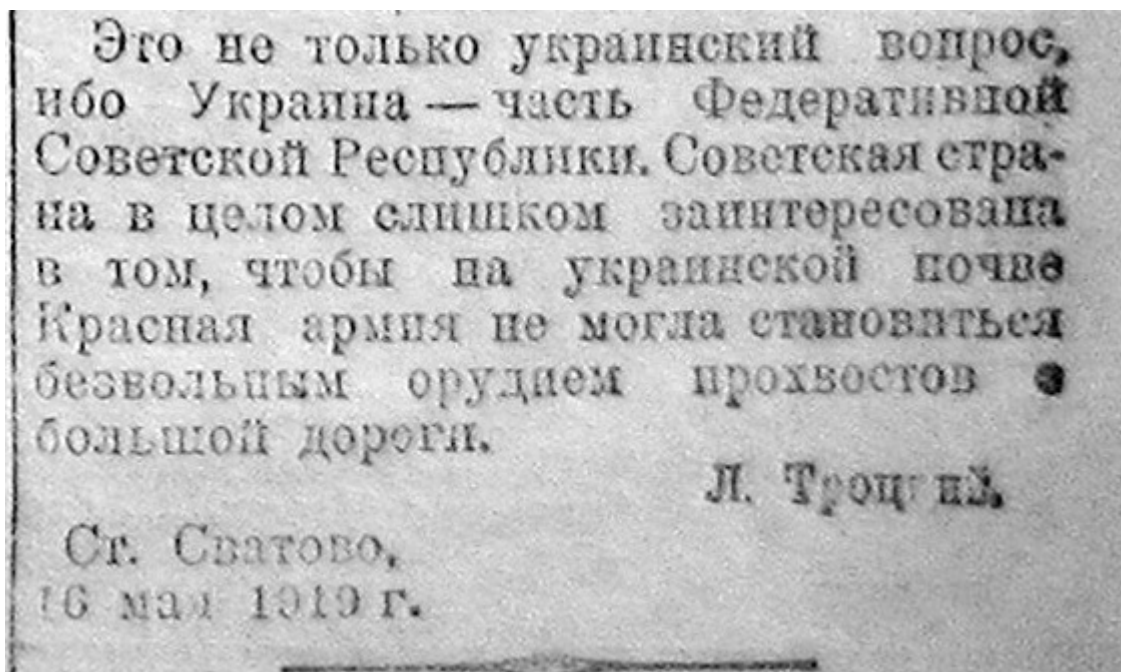
Лев Троцький

Але знову далось взнаки різне розуміння сутності радянської України. Керівники УСРР в першій половині 1919-го розглядали Україну як вже відокремлену від Росії республіку. Тоді як Кремль формально незалежності України так і не визнав. І це при тому, що радянські Естонія, Латвія, Литва ще

наприкінці 1918-го, а Білорусія на початку 1919-го року таке визнання отримали.

Втім, суті справи таке визнання не змінювало - реально у Кремлі не вбачали державного цілого у жодній з цих радянських республік. І в першу чергу це стосувалося України. Голова Всеросійського ЦВК Яків Свердлов, який на початку березня замість Сталіна приїхав "вгамовувати" Україну, вказав на це доволі чітко. 6 березня на відкритті III Всеукраїнського з'їзду рад він наголосив: *"З жодною частиною старої Російської імперії нинішня Радянська російська республіка не пов'язана так тісно, як вона пов'язана з Україною"*.

Є чимало підтверджень тому, що в Кремлі вважали названі вище радянські республіки частиною Росії. Наприклад, більшовицький вождь Володимир Ленін у заключній промові на VIII з'їзді РКП(б) (18-23 березня 1919-го) двічі проговорився, що нині "існує одна Радянська республіка". Промовисто віддзеркалилося ставлення Кремля до УСРР у словах члена Президії Всеросійського ЦВК Леоніда Сосновського, який на засіданні ВЦВК 9 квітня 1919-го відзначив: *"Товариші, ЦВК до цього часу доводилося працювати як єдиному законодавчому органу робітників і селян в усьому світі. Сьогоднішнє засідання ми щасливі відкрити, знаючи, що поряд з нами у Європі є два таких вогнища робітничої і селянської революції - в Угорщині та Баварії"*. Такою ж була позиція і в очільника Реввійськради РСФРР Льва Троцького.

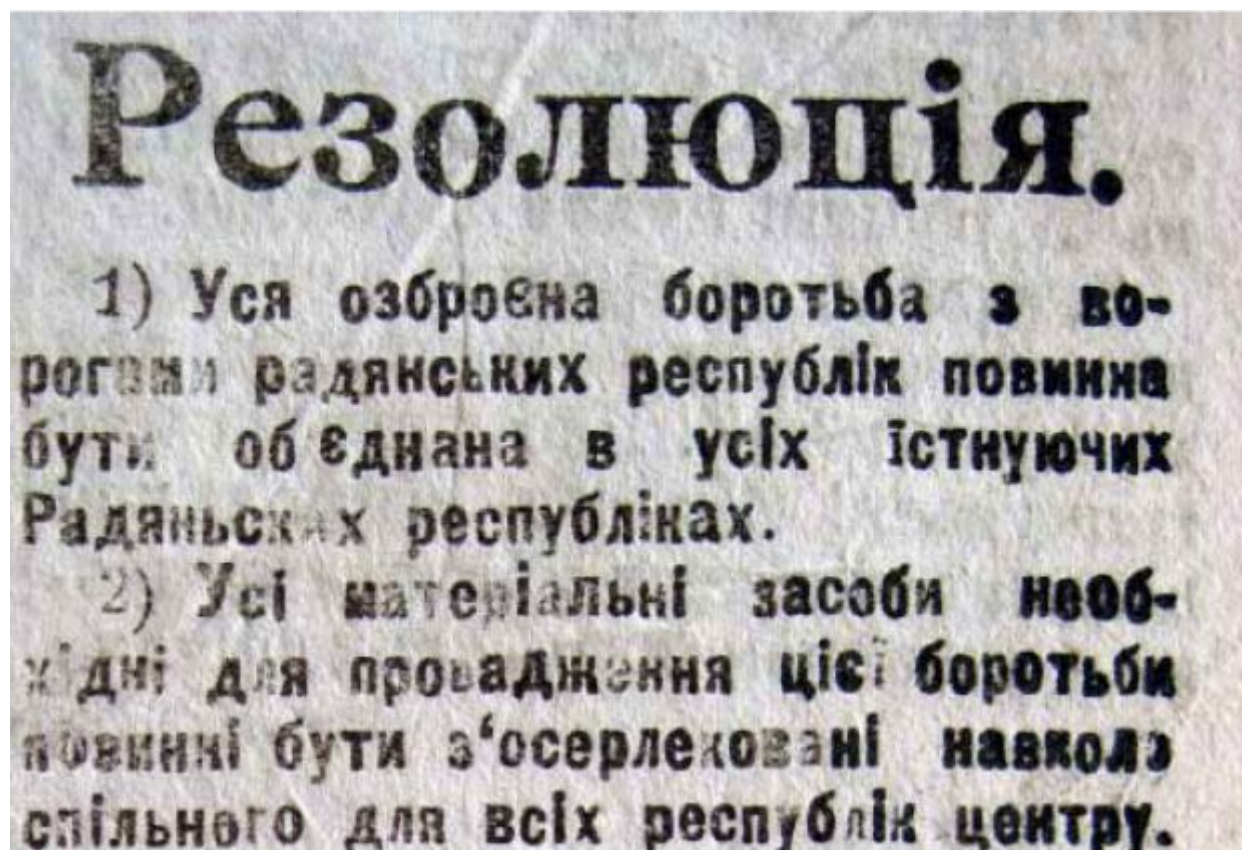
"Коммунист", Київ, 20 травня 1919-го

Втім, формально УСРР ще існувала. Мало того, Кремль мав чимало клопоту із "самостійництвом" частини керівництва КП(б)У, яке полягало у невиконанні вказівок центру. Цікаво, що тривалий час актуальною проблемою було саботування вказівки ... про введення боротьбистів до складу уряду УСРР.

Саме у квітні-травні, тобто після опанування основної частини України, процес ліквідації української радянської державності вийшов, здавалося б, на фінішну пряму. 23 квітня політбюро ЦК РКП(б) поставило чітке завдання: з'ясувати коли і як можна здійснити "злиття України з радянською Росією".

Вже 4 травня пленум ЦК РКП(б) схвалив "проект тов. Троцького про єдине командування над арміями як Росії, так і дружніх республік, як директиву ЦК для усіх Цека Естляндії, Латвії, Литви і Білорусії і України та ін.". У цьому документі, зміст якого історики і до цього часу переважно приписують Леніну, окрім вказівки на потребу жорсткої централізації військового управління, йшлося також і про необхідність такої ж централізації органів постачання та залізничного транспорту. Публічно ініціаторами централізації мали стати ті республіки, яких планувалося позбавити навіть формальних державних прав.

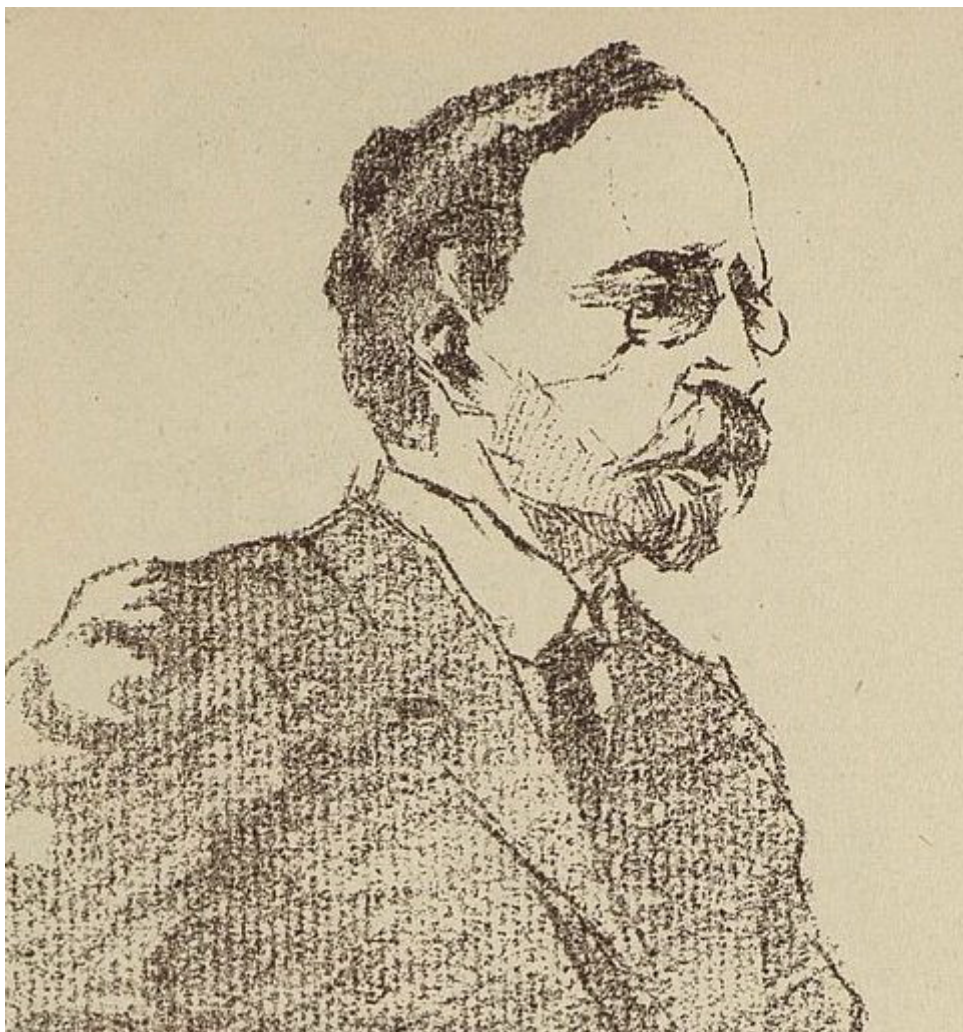
Спочатку все йшло, здавалося б, за розробленим у Кремлі планом. 19 травня 1919-го декларацію про потребу військової єдності ухвалили спочатку ЦК КП(б)У, а потім і ВУЦВК. Таке рішення стало можливим лише під жорстким тиском Кремля - окрім прямих письмових вказівок партійного керівництва, наполягати на своєму до Києва приїхали двоє (з п'яти наявних) членів політбюро ЦК РКП(б)- Лев Троцький та Лев Каменєв. Втім, навіть після цього про злиття з Росією як таке в декларації ВУЦВК не йшлося - об'єднання мало стосуватися не лише України, а "усіх існуючих радянських республік".

"Більшовик", Київ, 20 травня 1919-го

Незважаючи на висловлені українцями перестороги, в Кремлі це рішення сприйняли як зелене світло на шляху до "злиття" України. Відповідна реакція

не забарилася. Вже 25 травня "Правда" опублікувала інтерв'ю Льва Каменєва, де, зокрема, наголошувалося: *"Взагалі, потрібно злити Україну з Росією. Потрібно негайно приступити до об'єднання основних галузей управління та господарства. Це питання про повне злиття вже поставлено і вже прийняті заходи до практичного його вирішення. [...] Крим, як і Україна, має увійти до складу єдиної Радянської Росії"*.

Лев Каменєв

З твердженням про швидке і неминуче злиття категорично не погодилася українська сторона. Вже 27 травня пленум ЦК КП(б)У - і цього рішення не віднайти в підручниках чи збірниках документів - констатував: **"Формальна самостійність УСРР має ще залишитися"**. Окрім того, українське керівництво наполягало на тому, що єдиним розпорядником в Україні мають бути саме центральні органи влади УСРР.

У Кремлі дали задній хід. Це засвідчується словами голови РНК УСРР Християна Раковського, який саме проводив у Москві "об'єднавчі" перемовини. 31 травня у відповіді на питання Володимира Затонського щодо реальності "каменєвського курсу" він наголосив: **"Заяви Каменєва, що передані в інтерв'ю, не є думкою ні Української, ні Російської радянської влади"**.

Що ж справді відбулося далі? Певна імпровізація. Насамперед через позицію України замість угоди про об'єднання Всеросійська ЦВК 1 червня ухвалила лише декларацію про потребу такого об'єднання та окреслила плани його здійснення. Це вже пізніше ту декларацію стали розглядати (і багато хто так розглядає дотепер) як "договір про воєнно-політичний союз". У червні ж 1919-го про укладений договір взагалі ніде не йшлося.

Мало того, практика засвідчує: запропонованого плану не дотрималися. Спільна російсько-українська комісія, яка й мала визначати принципи об'єднання, так жодного разу і не зібралася, хоча її члени були обрані з обох сторін. Влітку 1919-го низка комісаріатів УСРР були справді напряму підпорядковані Кремлю. Однак не усі одночасно і навіть не усі із зазначених у декларації від 1 червня, а це наркомати воєнний, економічний ("рад народного господарства"), шляхів сполучення, фінансів, праці. Так, очолюваний боротьбистом Миколою Литвиненком Наркомат фінансів так і не "злився" з російським, натомість серед "приєднаних" були не вказані у декларації Наркомат продовольства та ВУЧК.

Кремль справді опанувала об'єднавча сверблячка. Причиною своїх поразок в Україні літа 1919-го більшовицькі керманічі нерідко називали "самостійність" радянської України. Подібний підхід викликав заперечення навіть в Адольфа Йоффе, якого, власне, наприкінці квітня відправили до України саме з метою посилення там централістичних тенденцій. Йоффе став наркомом соціалістичної інспекції. У середині липня він писав члену політбюро ЦК РКП(б) Миколі Крестинському: *"Чув я, що Ви зайняті тепер питанням розробки конкретних форм злиття Великоросії з Україною. Дозвольте тому поділитися з вами своїми міркуваннями, заснованими на більш ніж двомісячному українському досвіді. Формально-юридично возз'єднання Великоросії та України, тобто винайдення яких би то не було форм та норм федерації, на мій погляд, передчасно: по перше, тому що занадто ще велика внутрішня політична і соціально-економічна різниця між першою та другою, а по друге, тому, що занадто ще велика кількість самостійних (мовою оригіналу - "самостийных" - Авт.) партій, яким ці зовнішні форми дали б багатий матеріал для агітації проти Українського "москвофільства", і водночас анічогісінько не дали по суті. Те, що тут справді потрібно, так це фактичне підпорядкування України із збереженням формальної самостійності (мовою оригіналу - самостоятельности" - Авт.)"*

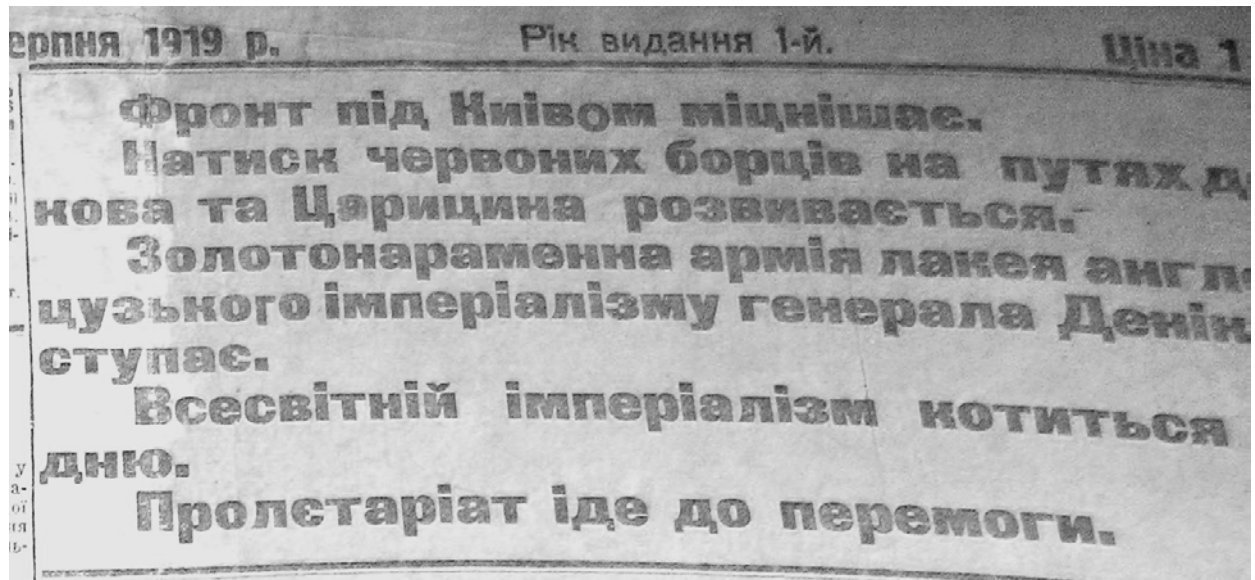

Адольф Йоффе

Втім, у Кремлі до таких пропозицій не дослухалися. 1 серпня у листі до Григорія Зинов'єва Ленін роздратовано відзначав: *"Питання про Україну в ЦЕКа ставити смішно. Їхні "помилки" не вилікувати. Вогнем та мечем денікінщини - інакше лікування немає таким "помилкам"*.

Під таким тиском ЦК КП(б)У 5 серпня поставило перед Кремлем питання про фактичний розпуск КП(б)У. Але у Москві вирішили з цим почекати, натомість наполягли на завершенні "злиття" ВУЧК та Наркомату шляхів сполучення.

Питання про ліквідацію КП(б)У і взагалі урядових структур УСРР розглядалося вже у вересні 1919-го, після втечі радянської влади з Києва. Цікаво, що навіть 30 серпня, тобто в день, коли керівництво УСРР організовано відбуло з Києва (рішення про евакуацію було ухвалено ще 25 серпня), газети виходили все ще з переможними реляціями.

"Вісті ВУЦВК", 30-го серпня 1919-го

Евакуювалися з Києва більшовики пароплавами. Рятуючи себе, очільниця Наркомату пропаганди УСРР Олександра Коллонтай примудрилася поставити під загрозу життя інших членів уряду. Вже 26 серпня політбюро ЦК КП(б)У констатувало, що вона виїхала на пароплаві "Більшовик" *"з неповним завантаженням та всупереч пропозиції не від'їжджати без людей і вантажів"*.

Та все ж виїхали усі і без втрат. 8 вересня на урядово-партійному засіданні, що відбулося на пароплаві "Бородіно" у м. Гомелі, місцем перебування Ради оборони (по суті - єдиного на той час урядово-партійного центру УСРР) призначили Чернігів.

Керівництво УСРР у вересні 1919-го незадовго до розпуску РНК урядових структур УСРР

Керівництво УСРР у вересні 1919-го незадовго до розпуску РНК урядових структур УСРР

Про Коллонтай тоді ухвалили окреме рішення: *"З огляду на ситуацію, що склалася, звільнити т. Коллонтай від обов'язків наркому пропаганди та відправити в розпорядження ЦК РКП"*.

Олександра Коллонтай

Втім, вона була не одною такою, що самовільно втекла з Києва. Так само вчинили і з іншими - звільнили *"усіх наркомів, що виїхали, а саме т.т. Шліхтера, Коллонтай, Зубкова, Рейхеля, Менжинського і Жарко"*. Про механізм евакуації, в тому числі і про заручників, через кілька днів розповіла газета "Рада", що недовго встигла повиходити у вересні 1919-го.

З Києва до Гомеля.

Один старшина, якого большевики арештували і вивезли з собою 30-го серпня до Гомеля і який звіт- тив про втік знову до Києва, розка- зує що большевики їхали до Го- меля 3 дні без всяких перешід. Біля гирла Припеті стояв парохід „Бородино“, на якому мався раді- останція, зупинив парохід і на- чав негайно вертатися до Києва. бо, мовляв, по радіо отримано по- відомлення, що Київ знову занятий большевиками. Але пароплав пішов далі і перший пароплав, який зде- бав він у Гомелі був „Бородино“. Крім нього у Гомелі стояли пароп- лави „Большевик“, на якому при- їхав „Совнарком“ „Дідуська Куп- лів“, на якому приїхала чрезвычайка і привезли залізничників, „Софія“, „Тор- говий“; низку інших залізничників. 30, з пароплаву перевели на вок- зал і повезли до Москви. Вигляд вони мали дуже втомлений і змар-

вони рішили йти по Чернігівсько- му шосе. Цілий час назустріч ішли китаїц, мадяри, башкири, та ще інші народи, які обороняли Савтську Російську Республіку. Зсі місцеві червоноармейці розій- лись до дому. В кожній хаті мож- на було знайти по дезертиру, а те- й кількох. Ніхто на нас не звертав уваги. Біля Лоева ми перетравились на той бок, купили в Лоеві човна і поплили човном. Нас тричі зупиняв броневий паро- ход—біля Навозів Устя Припеті. Печері. Пощастило випроситися, аб- нас не затримували. Далі от Печері: подорож сула без жадних пере- ход. Настрий по селах спокійний: населення тримається осторож- ві всякої політики. Поче відношен- ного до савтськї влади, з боку ко- грї крім мобілізацій та реквизицій село нічого не бачить, остільки па- сивно негативне, що доля цієї влад

Вже 10 вересня про українські справи у Москві на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) доповідав представник ЧК в Україні Яків Петерс. Його висновок і був покладений в основу подальших рішень: *"Фактичне скасування центральних українських апаратів створює умови для подальшого проведення централізації у всеросійському масштабі. [...], ми вважаємо, що сучасний політичний момент диктує нам потребу обов'язково зберегти український уряд як політичний прапор. З цього приводу існує цілковита одностайність між членами уряду та членами Центрального комітету партії. Імперіалістично-реакційному централізму Денікіна і буржуазній самостійності Петлюри ми маємо протиставити політику нашого радянського федералістичного централізму"*. Такий собі "гарячий лід" як основа управління Україною...

11 вересня "Питання про Український уряд" розглянуло політбюро ЦК РКП(б). Вирішили: *"Ліквідувати увесь урядовий апарат, зберігаючи існування уряду номінально"*.

Через 10 днів це рішення було уточнене на розширеному засіданні членів ЦК РКП(б). З української сторони був присутній Християн Раковський. В ухвалі Кремля відзначалося, що формальне існування уряду УСРР та ЦК КПУ зберігається, а представниками ЦК КПУ затверджувалася "трійка" у складі Х.Раковського, Г.Петровського та А.Йоффе. Водночас ліквідовувався весь урядовий апарат, а від імені українського уряду *"виступає, коли потрібно, Раковський, який переїжджає до Москви і зберігає лише невеликий*

секретаріат з українських справ". Інші працівники мали бути розподілені по російських губерніях. Незабаром незайняті частини України у партійному та державному відношенні були напряду підпорядковані Москві.

Таким чином, у вересні 1919-го про уряд радянської України як "фікцію шкідливу" мова вже не йшла. Тепер його зберігали як "політичний прапор" у боротьбі за Україну. Попередній досвід дався взнаки та й дії денікінців свідчили про те, що такий уряд буде потрібен. У Кремлі небезпідставно сподівалися, що Денікін "обламає об Україну зуби".

"Деревенская коммуна", Петроград, 4 вересня 1919-го

Втім, від ідеї взагалі скасувати радянську українську державність більшовицькі керманічі ще не відмовилися. Рішення лише перенесли.